

10. Посохова С.Т. Психология адаптирующей-ся личности : [монография] / С.Т. Посохова. – СПб. : Питер, 2001. – 356 с.

11. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение / А.А. Реан. – СПб. : «прайм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с.

12. Родина Н.В. К проблеме соотношения понятий «копинг-стратегии» и «защитные механизмы». Пси-

ходинамический подход / Н.В. Родина // Тенденции развития психологии в Украине: история и современность. – М. : Просвещение, 2006. – С. 98–104.

13. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Я. Стреляу ; перевод с польского В.Н. Поруца. – М. : Прогресс, 1992. – 231 с.

14. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации / К.Г. Юнг ; пер с нем. – М. : Наука, 1996. – 269 с.

УДК 159.947.2:164.053-057.36

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Литвинчук М.Ю.,
науковий кореспондент

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті розкривається проблема психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях. Наголошується на структурному компоненті психологічної готовності військовослужбовця, виокремлено якісні критерії екстремальних ситуацій. Наводяться ключові психологічні механізми прийняття рішення. Зазначається, що структура психологічної готовності розглядається як сукупність мотиваційного, пізнавального, емоційного та волевого компонентів.

Ключові слова: прийняття рішення, екстремальна ситуація, психологічна готовність, мнемічна операція, психологічна підготовка прикордонника, морально-психологічна стійкість.

В статье раскрывается проблема психологической готовности пограничников к деятельности в экстремальных ситуациях. Отмечается структурный компонент психологической готовности военнослужащего, выделены качественные критерии экстремальных ситуаций. Приводятся ключевые психологические механизмы принятия решения. Отмечается, что структура психологической готовности рассматривается как совокупность мотивационного, познавательного, эмоционального и волевого компонентов.

Ключевые слова: принятие решения, экстремальная ситуация, психологическая готовность, мнемическая операция, психологическая подготовка пограничника, морально-психологическая устойчивость.

Lytvynchuk M. Yu. PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF BORDER GUARDS' READINESS TO ACT IN EXTREME SITUATIONS

The article reveals the problem of border guards' psychological readiness to act in extreme situations. The structural component of the military's psychological readiness is emphasized, and qualitative criteria of extreme situations are singled out. The article presents the key psychological mechanisms of decision-making. It is noted that the psychological readiness structure is considered as a set of motivational, cognitive, emotional, and volitional components.

Key words: decision-making, an extreme situation, psychological readiness, a mnemonic operation, a border guard's psychological preparation, moral and psychological stability.

Постановка проблеми. У сучасному світі помітно збільшилася загроза безпеці людей в екстремальних ситуаціях. Це зумовлено як об'єктивними причинами (природні й техногенні катастрофи, глобальний тероризм і екстремізм), так і суб'єктивними факторами (невротизація суспільства, зростання психосоматичних захворювань, страхів). Значне зростання кількості техногенних катастроф, надзвичайних ситуацій природного характеру, соціально-політичних подій, виявів тероризму, порушення цілісності державного

кордону, окупація викликають необхідність посилення протидії загибелі, травматизму, професійним захворюванням у підрозділах державної прикордонної служби України, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, кількісні показники яких помітно зростають. З огляду на вищезазначене, особливо значення набуває актуальність забезпечення системи професійної підготовки прикордонників, зокрема щодо дій в екстремальних умовах, а особливо психологічної готовності до діяльності в таких умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У випадках несподіваної появи психологічної та фізичної небезпек брак знань у військовослужбовців перетворюється в невиконання важливих завдань і, як наслідок, травмування, поранення чи навіть загибель. Потреба в безпеці та захисті в складних життєвих, у тому числі й екстремальних, ситуаціях є однією з базових домінуючих потреб людини [1; 2]. Значний внесок у вивчення психологічних проблем готовності до діяльності (особливо в екстремальних умовах) зробили дослідження М. Д'яченка, Л. Кандибовича, А. Ростунова, В. Пономаренка та Г. Бляха [1]. У цих роботах психологічна готовність також розуміється як активуючий психічний стан, передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості, ефективності, що допомагає успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати активність із появою непередбачених перешкод. Її структурними компонентами є [3; 6] мотиваційний (відповідальність, почуття обов'язку); орієнтаційний (знання про умови діяльності); операційний (володіння способами та прийомами діяльності, необхідними знаннями, навичками, уміннями, процесами аналізу, синтезу, співвідношення, узагальнення тощо); вольовий (самоконтроль, мобілізація); оцінний (самооцінка своєї підготовленості). Дослідження процесів прийняття рішення ґрунтується на ідеях класиків вітчизняної психології: К. Альбуханової-Славської, Б. Ананьєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна, Б. Теплова. Дослідженню процесів прийняття рішення приділяється велика увага в роботах, заснованих на концепції системогенезу професійної діяльності В. Шадрикова, концепції функціонально-рівневої регуляції прийняття інтелектуальних рішень Т. Корнілової.

Постановка завдання. У статті ми проводимо викладення теоретико-методологічного аналізу проблеми психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна міжнародна й внутрішня ситуація в Україні аналізується з позицій забезпечення національної безпеки та збереження державності, пов'язана зі значною невизначеністю щодо потенційних джерел загроз, способів і методів, а також форм, у яких здійснюються ці загрози. Вияви різного виду насилля свідчать, що нові технології можуть змінити форми міждержавного протистояння, основу міждержавних конфліктів. Концепція національної безпеки

України може не відповідати вимогам часу. Сьогоднішні кризові тенденції економічного та соціального розвитку держав світу, а також суперництво держав за розподіл сфер впливу в політиці, економіці й культурі передбачають активність української влади у сфері безпеки України.

Безпечність, стабільність, цілісність кордонів, благополуччя в українському суспільстві здатне гарантувати лише ефективне державне регулювання. Престиж України на міжнародній арені багато в чому залежить не тільки від успіху економічних, політичних, військово-стратегічних і соціальних перетворень, а й від рівня психологічної готовності військовослужбовців діяти в екстремальних ситуаціях. У зв'язку з цим проблема прийняття рішення в складних умовах, зокрема підготовка до дій в екстремальних ситуаціях, набуває важливого теоретичного та практичного значення.

Системно-історичний аналіз процесу готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях дав змогу встановити його залежність від соціально-політичних та економічних умов; техногенних, природних і кримінальних явищ; рівень розвитку збройних сил України на сучасній стадії їх реформування; способів ведення службово-бойових дій; наявності рівня психолого-педагогічних, управлінських і спеціальних знань, умінь, навиків керівного складу; ефективності методики організації та проведення навчальних занять.

Поведінка в екстремальній ситуації визначається рівнем фізичної або спеціальної (тактичної) підготовки, індивідуально-психологічними особливостями працівника й особливостями психічного відображення об'єктивних чинників оточення, які наявні в конкретній ситуації діяльності. Ю. Шойгу визначає екстремальну ситуацію як таку, що раптово виникає й загрожує або суб'єктивно сприймається людиною як загрозна для життя, здоров'я, благополуччя або особистісної цілісності [4].

Можна представити екстремальну ситуацію як складний, комплексний подразник, який викликає в основному два рівні реакцій:

а) пристосувальні, які актуалізують автоматичні реакції (типи навичок, автоматизмів, рефлексів);

б) реакції, які активізують складні інтелектуальні функції, що формують стратегію поведінки й забезпечують процес розподілу уваги між контролем за поточним станом ситуації і створенням нових, адекватних до умов ситуації плану і способів дій.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми дає змогу стверджувати, що під

екстремальною ситуацією можна розуміти ситуацію, що відсутня в особистому досвіді військовослужбовця, суб'єктивно сприймається й переживається як загрозна життю, здоров'ю та викликає в особи сильне напруження її психіки та фізичних можливостей. Ухвалення держслужбовцем рішення в екстремальній ситуації є психологічним процесом пізнавальної діяльності, що містить у собі нерозривний зв'язок інтелектуального компонента продуктивного мислення та рефлексивного осмислення. Ситуації розвиваються в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів. Діяльність керівника під час здійснення покладених на нього функцій являє собою виникнення, розвиток і зміну ситуацій. У психології існують різні класифікації ситуацій. Загалом же виділяються два основні види ситуацій:

- проста (повсякденна), у якій для особистості все звичайно, вона діє в нормальному режимі;
- екстремальна (напружена, складна, важка, надзвичайна), у якій вимоги до особистості виходять за межі «норми».

Екстремальна ситуація розвивається в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів. Однією з основних ознак важкої ситуації є наявність перешкод, які розглядаються як погроза реалізації мотивів, поставлених цілей. Залежно від того, як психологічно сприймається ця погроза, важкі ситуації можуть мати три рівні:

- труднощі як потенційна погроза (проблемні ситуації діяльності, проблемні ситуації соціальної взаємодії, внутрішньоособистісні ускладнення);
- труднощі як безпосередня, уже готова реалізуватися погроза (критичні, аварійні ситуації діяльності, конфліктні ситуації взаємодії й внутрішньо особистісні конфлікти);
- труднощі, які викликані вже реалізованою погрозою (екстремальні, у тому числі й надзвичайні, ситуації, конфліктні ситуації й внутрішньоособистісні кризи).

Екстремальні ситуації пов'язані з помітно мінливими умовами, у яких протікає діяльність. Виникає небезпека й (або) загроза життю людини. Характерними рисами екстремальних ситуацій є наявність системи діючих на керівника та його підлеглих стресогенних факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на психічний стан. Виділяють якісні критерії екстремальних ситуацій: тимчасовий (раптовість і швидкість розвитку подій); соціально-екологічний (людські жертви, виведення з господарського обороту виробничих потужностей); соціально-психологічний

(масові стреси); економічний, пов'язаний із заповіданням каліцтв, що спричинили втрату працездатності (наприклад, порушення умов праці й відпочинку, отримання травм, заповідання шкоди).

У психологічному словнику І. Кондакова готовність до дії розуміється як форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тієї або іншої дії; передбачає наявність певних знань, умінь, навичок; готовність до протидії виникає в процесі виконання дії перешкод; приписування особистісного сенсу виконуваному дії. Готовність до дії реалізується за рахунок вияву окремих складників дії: нейродинамічної сформованості дії, фізичної підготовленості, психологічних факторів готовності. Готовність до професійної діяльності визначається як психічний стан, передстартова активізація людини, що включає усвідомлення людиною своїх цілей, оцінку наявних умов, визначення найбільш вірогідних способів дії; прогнозування мотиваційних, вольових, інтелектуальних зусиль, імовірності досягнення результату, мобілізацію сил, самонавіювання в досягненні цілей. К. Платонов, М. Котик, В. Сосновський, Р. Санжаєва, Л. Захарова під психологічною готовністю розуміють психічний феномен, за допомогою якого пояснюють стійкість діяльності людини в полімотиваційному просторі.

Процес прийняття рішення в екстремальних умовах є психічним процесом, що включений у контекст реальної діяльності. Ця діяльність приводить одну систему процесів – синтез інформації, в іншу систему – в програму майбутньої дії. Змістовно процес прийняття рішення прикордонниками можна визначити як систему когнітивних процесів, виражених у формуванні розумових операцій на різних рівнях, що знижують вихідну невизначеність проблемної ситуації. Ці розумові операції спираються на мотиваційні, емоційно-вольові компоненти психологічної структури пізнавальної діяльності, що забезпечує виконання управлінських і виконавських завдань у різних за рівнем складності й екстремальності ситуаціях життєдіяльності. Алгоритмом прийняття рішення в екстремальних ситуаціях є низка послідовних мнемічних операцій у контексті реальної діяльності військовослужбовця, що сприяють реалізації програми майбутніх дій. До такої програми входить постановка завдання, збирання й вивчення інформації, необхідної для прийняття рішення, виявлення основного протиріччя (проблеми), висування версії (гіпотези), проведення перевірки висунутих версій, що являють собою, по суті, прове-

дення експерименту з підбором методів і прийомів.

Аналіз наукової літератури дав змогу виділити ключові психологічні механізми прийняття рішення: взаємодія інтуїтивного й логічного в психіці людини, де інтуїтивне завжди передує логічному; специфічним психологічним механізмом творчого мислення є рефлексія як осмислення суб'єктом власного пошукового руху в екстремальних ситуаціях, що дає змогу задіяти особистісний і смисловий рівні мислення, зафіксувати розриви в процесі діяльності з пошуку принципу рішення (рефлексивний рівень), провести оцінку значущості (особистісний рівень), коригування в пошуковій діяльності й подальший її контроль.

Психічний стан багато в чому зумовлюється стійкими індивідуально-психологічними особливостями, властивими цій людині, проте він не є простим переносом та актуалізацією якостей у новій ситуації. До внутрішніх і зовнішніх умов, що впливають на готовність, потрібно зарахувати такі [5; 6]: зміст завдань, їх важкість, новизну; обстановку діяльності; особливості стимулювання дій і результатів; мотивацію; оцінювання імовірності досягнення й особисту підготовленість; попередні нервово-психічні стани і стан здоров'я; особистий досвід мобілізації сил на вирішення тяжких завдань; уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності.

Структура психологічної готовності розглядається як сукупність мотиваційного (потреба успішно виконати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягти успіху й показати себе з кращого боку), пізнавального (розуміння обов'язків, завдання, оцінювання її значущості, знання засобів досягнення мети, представлення імовірнісних змін обстановки), емоційного (відчуття відповідальності, упевненість в успіху, натхнення) та вольового (управління собою й мобілізація сил, зосередження на завданні, подолання сумнівів) компонентів. Проблеми психологічної готовності відображені й набули подальшого розвитку в теорії і практиці психологічної підготовки до проходження військової служби, передусім у тих галузях психологічних знань, які вивчають діяльність людини в особливих, напружених умовах. Під психологічною готовністю розуміється стан, що передує певним діям, за якого можливості людини, що концентруються в неї, досягають вищого ступеня, а також набір професійно-важливих особистісних якостей, знань, умінь і навичок, які сприяють досягненню такого стану й загалом успішному проходженню служби. Психологічна готовність до діяль-

ності виявляється перед виконанням, у ході роботи й під час завершення завдань, має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, інтелектуальних, операціональних процесів, властивостей, станів психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами й майбутніми завданнями. У функціонально-системному стосунку психологічна готовність визначає насамперед цільові, тимчасові, ресурсні, операційно-інструментальні, продуктивні параметри діяльності прикордонників.

У ситуаціях змішаного типу потрібна відповідність об'єктивної й суб'єктивної оцінок складності екстремальної ситуації, повною мірою задіяння як механізмів рефлексивного творчого продуктивного мислення, так і механізмів психічної саморегуляції у вигляді навмисного (вольового) акту, спрямованого на досягнення кінцевого результату або уникнення невдачі. Найбільш складним етапом є саме перехід від відомих способів вирішення до творчості, де центральне місце під час ухвалення рішення посідає версійність мислення, заснована на імовірнісних закономірностях, які розгортаються в ситуації дефіциту інформації шляхом висунення й перевірки гіпотез у конкретній ситуації.

Для виникнення стану готовності до тяжких видів діяльності необхідно [1]: усвідомлення цілей, рішення яких призведе до виконання поставленого завдання; осмислення й оцінювання умов, у яких будуть проходити дії; визначення на основі досвіду й оцінювання майбутніх умов діяльності як найбільш вірогідних та оптимальних способів вирішення завдань; прогнозування вияву своїх інтелектуальних, мотиваційних, вольових процесів; оцінювання співвідношення свого рівня домагань, реальних можливостей та об'єктивних вимог майбутньої діяльності; актуалізація минулого досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного типу; мобілізація психічних і фізичних сил у зв'язку з поставленим завданням та умовами, в яких воно задане. Критерії (мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, рефлексивний) і показники оцінки сформованості морально-психологічної стійкості прикордонників в екстремальних ситуаціях відповідають складникам професійно-особистісних якостей фахівця Державної прикордонної служби України. Критерії включають показники: мотиваційний – ставлення до служби, що проходить у різних, в тому числі й екстремальних, умовах; усвідомлення важливості завдань, що виконуються співробітниками, в тому числі й із застосуванням

зброї; свідоме прагнення до добросовісного виконання професійного обов'язку, в тому числі й в екстремальних ситуаціях, із застосуванням зброї; когнітивний – морально-психологічні знання, професійні морально-психологічні уміння та навички; знання правових основ застосування вогнепальної зброї; знання матеріальної частини, правил застосування зброї, вміння й навички застосування вогнепальної зброї; емоційно-вольової – емоційна стійкість до тривалих напружених навантажень, готовність до небезпеки й ризику; здатність до вольових зусиль, відповідальність, наполегливість та ініціативність, самостійність і рішучість під час вирішення завдань, пов'язаних із охороною державного кордону; рефлексивний – здатність до самооцінки досягнутого рівня морально-психологічної стійкості; здатність до осмислення своїх можливостей забезпечити ефективне рішення в різних, в тому числі й в екстремальних, умовах.

Висновки з проведеного дослідження. У статті розкривається проблема психологічної готовності прикордонників до діяльності в екстремальних ситуаціях. У рамках ситуації психологічна готовність як інтегральний системний параметр психіки військовослужбовця характеризує функціональні особливості активації, доцільності і спрямованості діяльності, ефективності її реалізації, регульованості й стійкості до подразників чинників, а також відновлюваності системи професійно важливих якостей працівників для подальших дій. Алгоритмом прийняття рішення в екстремальних ситуаціях є низка послі-

довних мнемічних операцій у контексті реальної діяльності військовослужбовця, що сприяють реалізації програми майбутніх дій. До такої програми входить постановка завдання, збирання й вивчення інформації, необхідної для прийняття рішення, виявлення основного протиріччя (проблеми), висунування версії (гіпотези), проведення перевірки висунутих версій, що являють собою, по суті, проведення експерименту з підбором методів і прийомів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дикая Л.Г. Психология саморегуляции функционального состояния объекта в экстремальных условиях деятельности : дисс. ... докт. психол. наук / Л.Г. Дикая. – М., 2002. – 430 с.
2. Пономаренко В.А. Некоторые подходы к формированию образовательной среды для повышения мотивации к освоению опасных профессий / В.А. Пономаренко, Д.В. Гандер, А.А. Ворона // Прикладная психология. – 1998. – № 4. – С. 42–49.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – 705 с.
4. Breznitz S. The Effect of Hope on Coping with Stress / S. Breznitz // Dynamics of Stress. Physiological, Psychological and Social Perspectives. – N.Y. : Plenum Press, 1986. – P. 295–306.
5. Davis R.G. Motor Effects of Strong Auditory Stimulations / R.G. Davis // Journal of Experimental Psychology. – V. 38(3). – P. 257–275.
6. Lytvynchuk L.M. System concept of socio-psychological rehabilitation psychoactive substance abuse / L.M. Lytvynchuk // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 5(17). – Co-publ. : Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 137–144.